

Milli-mənəvi dəyərlərimiz

NOVRUZ BAYRAMINDA İCRA EDİLƏN ADƏT-ƏNƏNƏLƏR, RİTUALLAR, OYUN VƏ TAMAŞALAR

Məleykə Məmmədova,

*AMEA-nın Folklor İnstitutunun Mifologiya şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: mmeleyke@gmail.com*

Novruz bütün türk dünyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da baharın gəlişi, təbiətin oyanması, yeni ilin qarşılınması münasibəti ilə müxtəlif şənlik, mərasim, oyun və tamaşalarla qeyd edilən və mövsümi xarakter daşıyan milli bayramdır. Yüz illərdir türk mədəniyyətinə xas xüsusiyyətləri ilə türk dünyasında yeni ilin başlanğıcı olaraq qəbul edilən və “yeni il”, “il başı”, “yeni gün” mənalarında olan “Novruz”, farsca “nev” (yeni), “ruz” (gün) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Bu gün Azərbaycan, Türkiyə, Krim, Xakas və Çuvaş, Balkan türklərində, yakutlarda, Şərqi və Qərbi Türkiyədə, türkmən, qırğız, qazax, özbək, uyğur, noqay, başqurd, tatar, qaraçay-malkar, saxa, qaqauz, qaraqalpaq, altay, qaşqay, qumuklar arasında qırxa yaxın dəyişik adlar altında, geniş və müxtəlif şəkillərdə qeyd olunan Novruzun tarixi və yaranması ilə bağlı yazılı və şifahi mənbələrdə müxtəlif fikirlərin, məlumatların mövcudluğuna baxmayaraq, onların nə qədər doğru olduğu da mübahisəli məsələdir. Çünki hər mənbənin Novruzunu öz xalqlarının dininə, adət-ənənələrinə, tarix və mədəniyyətinə uyğunlaşdıraraq özünüinküləşdirməyə çalışdığı məlumdur. Belə ki, türk və qeyri-türk xalqlarının dastanları, əfsanələri və adət-ənənələri, milli dəyərləri ilə qaynayıb qarışan “Novruz”, müxtəlif hadisələr, tarixi şəxsiyyətlər, din və dini görüşlərlə əlaqələndirilmişdir.

Tarixən hər dövrdə təbiətdə baş verən müxtəlif dəyişikliklər insanlara təsir etmişdir. Təbiətdə, ətraf aləmdə, torpaqda baş verən bu dəyişikliklər qarşısında heyrtlənən insan həm ona uyğunlaşmağa çalışmış, həm də ondan gələ biləcək bədbəxtliklərə, fəlakətlərə qarşı toplu şəkildə bolluq, bərəkət, qorunma xarakterli dualar söyləyərək müxtəlif ovsunlar, ayin və rituallar icra etmişlər ki, bunlar da zamanla mərasimlərə çevrilmişdir. Ay, mövsüm, il dəyişiklikləri ilə bağlı bu mərasimlər ovçuluqdan əkinçiliyə keçildiyi zaman, islamdan əvvəl və sonra da davam edərək günümüzədək gəlib çıxmış və müxtəlif bayramların tərkibində

özünə yer tapmışdır. İnsanların təbiətdə baş verən dəyişikliklər qarşısında heyrtlərinin nəticəsi olaraq, kökü tarixin dərinliklərinə gedib çıxan həmin ayin, ritual və mərasimlərin cəmləşdiyi bayramlardan biri də Novruzdur. Novruz hazırda qışdan sonra canlanan təbiəti sevinclə qarşılayıb bahar bayramı kimi qeyd edilir. Zamanla yayılaraq müxtəlif bölgələrdə özünə yer tapan Novruz şənliklərindəki bir çox motivlər bənzər olmaqla bərabər, hər mədəniyyətə xas fərqlilikləri ilə də seçilməsi çox təbiidir. Şamanizm, zərdüştlük, islam kimi müxtəlif din və inanclarla, təriqət, məzhəblərlə, adət-ənənələrlə, dini və tarixi şəxsiyyətlərlə, müxtəlif hadisələrlə əlaqələndirilən və müxtəlif

bölgələrə görə də onlardan hər hansı birinin və yaxud bir neçəsinin izlərini daşıyan Novruz baharın, yeni ilin, yaşama sevincinin, su və təmizlənmənin, yenilənmənin, oyanan təbiət ilə bolluq-bərəkətin, çoxalmağın və s. rəmzi olaraq hələ də daha çox bahar bayramı kimi səciyyə daşıyır. Novruza müxtəlif anlamlar verilməsi isə onun uzun müddət bir bayram kimi kök salıb yaşamasına səbəb olmuşdur. Günümüzdə də Bahar bayramı, mövsüm bayramı kimi yeni ilin – yazın gəlişi münasibəti ilə qeyd olunur. Novruz bütün türk və qeyri-türk xalqlarının duyğu və düşüncələrini dilə gətirən, türk mədəniyyət, adət-ənənələrinin, inanclarının qorunub yaşadılmasında əhəmiyyət daşıyır. Bayramlar fərqləri bir araya gətirir, bayramda olan ayinlər, rituallar mədəniyyət və folklor baxımından da cəmiyyəti müəyyən dəyərlər üzərində birləşdirir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Novruzu islamdan əvvəl, sonra və bu gün olmaq üzrə üç əsas başlıq altında dəyərləndirə bilərik.

İslamdan əvvəl Novruz

Türk xalqlarının milli bayramı olan Novruzun yaranması və tarixinin çox qədim olması haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Bir sıra tarixi və elmi mənbələrdən Novruzun zərdüştlükdən və islamdan çox əvvəl mövcud olduğu anlaşılır. Belə ki, islamıyyətdən əvvəl türklər heyvandarlıq, əkinçilik, balalama-çoxalma, təbiətlə barışmaq və onlardan yararlanma, yenidən doğuş, təbiətin canlanması münasibəti ilə, bolluq-bərəkət, firavanlıq istəkləri kimi müxtəlif dünyagörüşü və inancları, həyat təzləri ilə bağlı silsilə bayramlar yaratmışlar. Bir çox tədqiqatçı və alimlər qədimdən türklərin qeyd etdikləri həmin bayramların bənzər adət-ənənələrlə, bəlli bir təqvimə əsasən, baharı qarşılamaq məqsədi ilə keçirilən Novruz olduğu qənaətinə gəlmişlər. V.S.Yelok, M.N.Önal və bir çox tədqiqatçıların tədqiqatlarına görə, Çin qaynaqlarında ilin əvvəlində Hun xaqanlarının ayinlər keçirdiyi, Hun İmperatorluğu dövründə isə Oğuz xanın taxta çıxdığı günü – ilk baharı bayram etdikləri bildirilir [10, 2-3; 9, 4]. Əski türklərdə “Yengi gün” adlandırılan və dünyadakı bütün bitkilərin canlandığı, göytürklərin Örgənəkondan çıxdığı gün, həmçinin şaman inancında da bahar bayramı olaraq qəbul edilən Novruzun, Mahmud Kaşğarlı, Yusif Xas Hacib kimi Alimlərin əsərlərindəki məlumatlara əsaslanaraq, Göytürk və uyğurlardan sonra qaraxanlılarda daha da yayılaraq zənginləşdiyini anlayırıq.

Qədim Şərq mədəniyyətindən çıxıb daha sonra Antik Yunan və Romaya yayılmış Novruzla bağlı ilkin inanc və mərasimlərin İran mənbələrində “saka”, yunan mənbələrində “iskit”, “Avesta”da “tur” və ya “turanlı”, müasir rus elmi ədəbiyyatında isə “skif” adlandırılan etnoslar arasında yayıldığı və Orta Asiyada e.ə. VI əsrdə qeyd edilməyə başladığı məlumdur [11, 11; 5, 156-157]. Lakin bir çox alim və tədqiqatçının qədim türk boy-larının mədəniyyəti ilə əlaqələndirdiyi Novruzun bayram kimi keçirilmə və yaranma tarixi barədə tam dəqiq məlumatlara rast gəlinmir.

İslamdan sonra Novruz

İslamı qəbul edən türklər islamdan əvvəllərə aid bir çox adət və inancları yeni qəbul etdikləri bu dində saxlamağa çalışmışlar. Belə qədim adət-ənənələrin və inancların yaşandığı Novruz islamıyyətdən sonra isə qədim türk, Anadolu mədəniyyəti sintezi olaraq yeni mədəniyyətdə yeni anlamlar qazanaraq müxtəlif əfsanələrlə fərqli şəkillər almışdır. Belə ki, islamıyyətdən sonra yaranan təriqətlərin təsiri ilə əsasən, Anadoluda, qismən də digər türk dövlətlərində Novruza dini inanclarla, əfsanə və mənqibələrlə yeni anlamlar yükləyərək islami kimlik qazandırılmışdır. Novruz bayramının yaranma tarixi ilə bağlı qədim dövrlərdən bəri xalq arasında geniş yayılmış müxtəlif əfsanə və rəvayətlərin bir qismi “Qurani-Kərim”də keçən, bir qismi də din tarixindən məlum olan əhəmiyyətli hadisələr ilə əlaqədardır. Belə ki, islamın qəbulundan sonra Novruz Allahın insanı və dünyanı yaratdığı, Həzrəti Adəmin yaradıldığı, Həzrəti Adəm ilə Həvvanın cənnətdən qovulduqdan sonra Ərafatda görüşdükləri, Həzrəti Musanın əsası ilə Qızıldənizi yardığı, Nuh Peyğəmbərin gəmisinin tufandan sonra quruya çıxdığı, bütün canlı varlıqların qurtulduğu, Həzrəti Yusifin quyuya atıldığı, Həzrəti Musanın Misirdən ayrıldığı, Yunus Peyğəmbərin balığın qarından çıxdığı gün kimi qəbul edilirdi. Bolqarıstanda Dəliorman ələvilərində Qırqlar bayramı kimi bilinən və qırqlar eşqinə keçirilən Novruz Həzrəti Əlinin dünyaya gəldiyi və evləndiyi gün, Anadolu Ələvi-Bəktəşilərə görə isə Həzrəti Məhəmmədə peyğəmbərlik verildiyi, Həzrəti Əlinin anadan olduğu, xəlifə seçildiyi və Həzrəti Fatimə ilə evləndiyi, Həzrəti Həsən ilə Həzrəti Hüseyinin doğulduğu, Kərbəla hadisəsinin olduğu gündür.

Göründüyü kimi, islamdan sonra Novruz

müxtəlif dini hadisələrlə və tarixi şəxsiyyətlərlə əlaqələndirilmiş, bayrama dini mahiyyət, dini rəng verilmişdir. Bu da öz növbəsində, Novruzun xalq üçün əziz bir gün olmasından irəli gəlirdi.

Novruz bu gün

Tarixi mənbələrə əsasən, türklərin hunlar, göytürk və uyğurlar zamanından müxtəlif mərasimlərdən ibarət bayram və festivallar keçirdikləri məlumdur. Günümüzdə

qeyd olunan Novruz şənliklərinin formalaşmasında qədim türk bahar bayramlarının və şənliklərinin təsiri danılmazdır. Osmanlılar başda olmaqla demək olar ki, bütün türk dövlətlərində divan və xalq şairlərinin padşahlara “Nevruzniyə” adı verilən qəsidələr və qoşmalar ithaf edərək bəxşişlər aldığı, Ö.Xəyyamın “Novruznamə”, N.Gəncəvinin “İskəndərnamə”, Ə.Nəvainin “Səddi-İskəndər”, Ə.Firdovsinin

“Şahnamə” əsərlərində bahar bayramı kimi qeyd edildiyi barədə məlumatlar verilən Novruz, hələ də Azərbaycanda təntənəli şəkildə qeyd olunur. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində bayrama bir ay qalmış bayram hazırlıqları başlanılır, ev-eşik, həyət-baca təmizlənir, baharın simvolu olaraq səməni cücərdilir, müxtəlif bayram şirniyyatları – paxlava, şəkərbura, badambura, qoğal, qozlu kökə, səməni halvası bişirilir. Bayram axşamı milli xörəklərlə və gözəl təamlarla bəzədilmiş bayram süfrəsi açılır, süfrəyə insan üçün faydalı və bərəkət təmsali olan adı “S” hərfi ilə başlayan 7 çeşiddə (sumaq, səbzə, sirkə, su, sarımsaq, səməni, sikkə) ərzaq və əşya qoyulur. Bayram günləri qohum-əqrabalarla bayramlaşıb, ailədən rəhmətə gedənlərin qəbirlərini ziyarət edirlər. Su, yel, od, torpaq, şəfa-sağlıq və uğur-şans istəmə, bolluq-bərəkət, mal-mülk, qismətəçmə, gələcəkdə baş verəcək hadisələri anlayıb istiqamətləndirməklə bağlı inanc və adətlərin yerinə yetirildiyi bayram günlərində müxtəlif əyləncə və yarışmaların keçirildiyi, oyun və tamaşaların göstərildiyi bayram şənlikləri də təşkil olunur.

Novruz oyunları

Novruzun əsas mahiyyəti **üç** mərhələdən – 40 günlük böyük çillə (21 dekabr-29 yanvar), 20 günlük kiçik çillə (30 yanvar-18 fevral), 1 aylıq boz aydan (19 fevral-20 mart) ibarət qışın zillətindən qurtulub bahara qovuşmağın sevincidir. Bu sevincin təbii nəticəsi öz əksini Novruzun bayram kimi qeyd olunmasında tapır. Nov-

ruz bayramına hazırlıq, məhz böyük çillə çıxandan sonra 40 gün müddətinə davam edir, bu da içində su, od, yel, torpaq çərşənbələri olan kiçik çilləni və boz ayın müəyyən günlərini əhatə edir. Müxtəlif bayram hazırlıqlarının və adət-ənənələrin həyata keçirildiyi Novruz bayramında insanlar öz sevinclərini, bayram əhval-ruhiyyəsini oyunlarla daha da əyləncəli və yadda qalan hala gətirirlər. Bildiyimiz kimi, Novruza hazırlıq

ilin axır çərşənbələrindən başladığı üçün Novruz oyunları da, məhz elə həmin vaxtlardan başlayır. Bunu nəzərə alaraq Novruz oyunlarını aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

İlin axır çərşənbəsi oyunları

İlaxır çərşənbələri içərisində birinci gələn **Su çərşənbəsini** xalqımız müxtəlif mərasim və oyunlarla qeyd edir. Çərşənbənin adı ilə adlandırılan və oyun elementləri ilə zəngin olan “*su çərşənbəsi mərasimi*” ayin və ritual xarakterli oyun şəklində icra olunur. Belə ki, Su çərşənbəsi mərasimində sübh tezdən bulaq başına gedərək “Ağırılığım-uğurluğum, azarım-bezarım suya” deyib, su üstündən atlanması, əl-üz yuyub, bir-birlərinin üstünə su atıb, sifətlərinə su çilənməsi, xəstələrin su üstündən hop-pandırılması, günah işlətməyəcəklərinə, yaxşılıq edəcəklərinə and içdikdən sonra əl-ələ tutub suyun ətrafında suyla bağlı nəğmələr oxuması və s. bütün bunların hamısı ümumilikdə oyun formasında həyata keçirilir.

Su çərşənbəsində müxtəlif “**Su falı**” oyunlarının da oynanılması dəbdə olmuşdur. Su həyatın qaynağı olmağı baxımından insanlar üçün hər

zaman böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. İlk başlanğıclardan biri sayılmış “su” türk xalqları üçün “idik”, yəni müqəddəs idi. Hər suyun bir yiyəsi (əyəsi) olduğuna inanılan və suyu kult kimi qəbul edən əski türk inanclarının izləri günümüzdə su çərşənbəsi mərasimində öz əksini tapmışdır. Belə ki, mərasimdə suya ağırlıq-uğurluq, azar-bezar tökülərək sudan bütün xəstəliklərin, pisliliklərin aparılmasının istənməsi, suda əl-üz yuyub bir-birlərinin üstünə su atmaları, sifətlərinə su çiləmələri, günah işlətməyəcəklərinə və yaxşılıq edəcəklərinə dair and içmələri, həmçinin Ağbabada vaxtilə at üstündə oğlanların bulaq başında qızlar ilə dəyişməsi, gənc ailənin təməlinin də, məhz elə bulaq başında, su üstündə qızın verdiyi cavabla başlaması, bəxti bağlı qızların bulaq başına gedib diləklər etməsi, suya “ay ana” deyərək müraciət edib oxuması kimi nümunələr bunun bir göstəricisidir.

İlaxır çərşənbələri içində ikinci yeri tutan **Od çərşənbəsində** inama görə, hər kəsin odu-ocağı gur yanmalıdır ki, şər qüvvələr həyat-bacaya, ev-eşiyə gələ bilməsin. Yer ilahəsini bu çərşənbədə oymaq, yeri isitmək, donunu açmaq, yerə nəfəs vermək, əkin-səpini fəraş etmək, mal-qaranı örüşə çıxartmaq üçün od çərşənbəsinin müqəddəs hesab olunmasında, hətta tərəkmələrin qapıda, əkin sahələrinin qırağında ocaq qalayaraq Yer ilahəsindən kömək gözləməsində, dilək diləməsində qədimdən ayinlər keçirərək od ətrafında toplanan əski türklərin od yiyəsi və od kultu inancının izləri özünü göstərir.

Od çərşənbəsi mərasimi keçirilən zaman kiçik çilləni, boz ayı qorxutmaq və baharı, yeni ili – Novruzı gətirmək məqsədi ilə **“Duman qaç”** ritual oyununu oynayaraq belə oxuyardılar:

Duman qaç, qaç, qaç,

Duvağını aç, aç, aç.

Səni sol qayadan asaram,

Buduna qara damğa basaram [2, 123].

Sonra isə yeri isindirmək, qızdırmaq üçün günəşi çağıraraq **“Gün çıx”** ritual oyununu oynayırdılar. Hətta sonralar böyükklərin icra etdikləri bu oyun əyləncəli uşaq oyunları içində yer almışdır. Günü çağıraraq ondan keçəl qızı (qış günəşi) deyil, saçlı qızın (yaz günəşi) gətirilməsi istənilən “Gün çıx” təkərləməsinin bölgələrimizə görə fərqli variantları olsa da, demək olar ki, təkərləmənin ilk dörd misrası hər bölgə üçün eynidir:

Gün çıx, gün çıx,

Kəhər atı min çıx.

Keçəl qızı evdə qoy,

Saçlı qızı götür çıx.

Od çərşənbəsində oynanılan ən maraqlı oyunlardan biri **“Tonqal üzərindən tullanma”**dır. Bundan əlavə, həyat-bacada, əkin sahələrində od qalama, tövlədə, yataqda, evdə çıraq-şam yandırma, tonqal ətrafında “Alov babam”, “Ağırlığım-uğurluğum”, “Şamçırağı alışırdım” təkərləmələrinin oxunaraq yallı gedilməsində, Ağbabada el-obada nişanlısı ölən, bəxti bağlı qızların təndirdə oturub od-ocaqdan xoşbəxtlik diləməsində əski türk ayinlərinin, şaman ayinlərinin izləri yəşəməkdədir. Çox güman ki, bu oyunlar vaxtilə ayin olaraq yaranmış, zamanla ritual oyun formasını almışdır.

Bütün çərşənbələr kimi dəbdəbəli keçirilən **Yel çərşənbəsi** Yel babanın su və yerin donunu açdığı, odu üflədiyi, günəşin qarşısını kəsən qara buludları qovaraq təbiəti isindirib cana gətirdiyi dilək-niyyət, uğur çərşənbəsidir. Hər çərşənbədə olduğu kimi, bu çərşənbədə də uğurlu, yaxşı sözlər danışılır, torba atan oğlanlara qızlar maraqlı avazlamalar oxuyur. Yelə “Yel baba”, “Xeyir baba” kimi müraciət edib əsməyi istənilən, diləklərinin düz, bağ-bağcanın gül olacağına, torpağın diriləcəyinə, taxılların bol olacağına, qoyunların balalayacağına və s. inanılan bu çərşənbədə **“Su falı”, “Şal-torba atmaq”, “Yel baba”** və ya **“Yelli baba”** və s. oyunlar oynanılır. Bu oyunlardan “Yel baba” oyununun bölgələrimizə görə müxtəlif variantları olsa da, zamanla əksəriyyəti unudulmuş, antologiyalarda isə daha çox təkərləmə qisimləri yer almışdır. Lakin bu təkərləmələrdə, qədimdən ayin, ritual xarakterli “Yel baba” oyunlarının oynanıldığı açıq şəkildə görülür:

A Yel baba, xeyir babam,

Əs, hoyur-hoyur, babam...

Əs-əs yel olsun, quz olsun,

Ürəklər, diləklər düz olsun... [2, 92-93].

Yuxarıda verilən “Yel baba” təkərləməsinin davamında Yeldən həm azar-bezarı aparmağı, həm də bazarı bol etməyi, xeyir xəbər gətirməyi, güzəranı yaxşılaşdırmağı istənilir:

Al azarım-bezarımı,

Bol et sən bazarımı,

Uğurlu et güzəranımı...

A Yel babam, Yel əs gətir;

Xeyir xəbər səs gətir [2, 94].

Azərbaycanda, eləcə də Anadoluda el arasında **Torpaq çərşənbəsi** ilin axır çərşənbəsi olduğu

üçün “axır çərşənbə”, həmin gün süfrəyə yeddi çeşid nemət qoyulduğu üçün “yeddi ləvin” kimi də adlandırılmışdır. Qədim türk xalqlarında olduğu kimi, şamanların da yeri-torpağı ana kimi qəbul etmələri və bu inancın izlərinin öz əksini tapdığı torpaq çərşənbəsi də digər çərşənbələr kimi mərasim və oyunlar ilə zəngindir. Novruza ən çox yaxın olan torpaq çərşənbəsində həyata keçirilən **“Torpaq çərşənbəsi mərasimi”** bayram təmizliyi, iməciliyi ilə başlayıb, müxtəlif oyun və şənliklərlə başa çatır. Böyükrlə uşaqların birgə başladığı bayram iməciliyində bağlarda, əkin sahələrində ağacların dibləri bellənir, küçələr, meydanlar, həyətlər zir-zibildən təmizlənir, ağaclar budanır, quru ot, xəzəl, çör-çöp meydana toplanıb yandırılır. Təmizlik bitdikdən sonra şənlik səhərdək davam edir və bu şənliklərdə torpaqla, Novruzla bağlı söylənilən təkərləmələr maraqlı doğurur:

*Torpağı qoydum dincə,
Novruz bizə gəlinə.
Torpağa kəm baxanı,
Doğrarlar xincə-xincə [3, 51].*

Torpaq çərşənbəsində bayram iməciliyi mərasimi ilə yanaşı, **“Saya mərasimləri”** də dəbdə olmuşdur. Saya mərasimi günü süfrələr şirniyyatlarla, ağartıdan hazırlanan yeməklərlə bəzədilər, heyvan kəsilməz, qan tökülməz, yeri mürdərəlməz, bitkiləri qırmaq, suya, oda, torpağa tütürmək olmazdı. Ulu əcdadımızın ən qədim əmək peşələrindən biri qoyunçuluq olduğu üçün saya mərasimi keçirildi. Həmin günlərdə həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda oynanılan “Saya oyunları” da torpaq çərşənbəsinin atributlarından birinə çevrilmişdir. “Saya” sözü barədə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bu sözün ilk dəfə izahını verən F.Köçərliyə görə, “saya” nemət, yaxşılıq, xeyirxahlıq, Ə.Axundova görə isə “say” sözündən olub, “qoyunları cütləmək, saymaq” mənasındadır [7, 209-210]. Sayaçıları tərəfindən qapı-qapı gəzərək “Sayaçı nəğmələri” oxuyub, əvəzində yağ, pendir, un, buğda, düyü və s. alaraq icra edilən Saya oyunlarında qoyunçuluq həyatı tərənnüm edilir.

Novruza ən yaxın olan torpaq çərşənbəsi oyunları ilə digər çərşənbələrdən fərqli olaraq daha da zəngindir. Bu çərşənbədə oynanılan əsas oyunlar bunlardır: Bir çox bölgələrimizdə **“Tonqal üzərindən atlama”**, **“Papaqatdı”** və ya **“Torbaatdı”**, **“Yumurta döyüşdürmə”**, Ağbaba bölgə-

sində oğlanlar **“Papaqaltı”**, qızlar isə **“Yaylıqaltı”**, Loru-Pəmbək mahalı və Ləmbəlidə **“Hostana”**, **“Bor-boru”**, **“Qaçaq-qaçaq”**, **“Ənzəli”**, **“Molla-molla”**, **“Gizlənqaç”**, **“Dız-dız”**, **“Bənövşə”**, **“Dirəddöymə”**, **“Eşşəkbeli”**, **“Baca-baca gəzmək”**, **“Fala baxmaq”**, **“Yumurta döyüşdürmə”**, Şəki bölgəsində **“Fala baxmaq”** (**“Su falı”**), Təbrizdə **“Dolça salama”**, Naxçıvanda təşkil edilən **“Can gülüm mərasimi”**ndə **“Fala baxmaq”** və s. oyunlar oynanılır.

Bildiyimiz kimi, Novruza qədər olan ilin axır çərşənbələrinin hər biri bayram kimi qeyd olunmuşdur. Müxtəlif adət-ənənələrlə, mərasim və oyunlarla bəzədilmiş bütün çərşənbələrin ortaq cəhəti – ağırlığın-uğurluğun tökülməsi, mənən təmizlənmə, şər qüvvələri özündən qovma, paklığa-təmizliyə qovuşmaq, bolluq-bərəkət, uğur, gözəl bəxt və s. arzulamaqdır. Buna görə də ağırlığı töküb azar-bezardan qurtulmaqla, uğuru da töküb uğurların daha da artmasına nail olurlar.

Novruz ərəfəsində oynanılan oyunlar

Novruz ərəfəsində Azərbaycanda müxtəlif oyunlar oynanılır. Ərəbcə “ərəfə” sözü bayramdan əvvəlki gün, bayram axşamı mənasındadır. Burada **“Novruz ərəfəsi”** ifadəsi ilə həm Novruz bayramından əvvəlki günlər, həm də Novruzdan bir gün əvvəl və ya bayram axşamı nəzərdə tutulur. Novruz bayramını qarşılama sevincinin təbii nəticəsi olaraq bayramdan bir neçə gün əvvəl müxtəlif oyunlar oynanılır. Belə ki, Novruz ərəfəsində Naxçıvanda keçirilən **“Baca-baca günü”**ndə gənc qızlar tərəfindən müxtəlif fal oyunları oynanılır. Bunlara **“Su falı”**, **“Yumurta falı”**, **“Ayaqqabı falı”**, **“Yuxu falı”** aiddir. Bu oyunların eynisi bənzər şəkildə Şərqi Anadoluda, xüsusilə Qars və İğdirdə həyata keçirilir. Belə ki, Qarsda **“Baca-Baca”** adətli İğdirdə **“Uşaq bayramı günü”** adıyla davam edir. Həmin gün qapı-qapı dolayan uşaqlar yumurta yığırlar. Qars və ətraf bölgələrdə **“Yumurta döyüşü”**, **“Manili fala baxmaq”**, **“Su falı”** kimi oyunlar icra olunur.

Ə.Ağayevin fikirlərinə əsasən, Novruz ərəfəsində uşaqlar tərəfindən oynanılan **“Dairədə dəsmal gizlətmək”**, **“Fır-fıra”**, **“Oyuq-oyuq”**, **“Papaq”** və **“Qoz-qoz”** oyunları çox maraqlıdır [1, 52-56, 63-35].

Bölgələrimizə görə, müxtəlif variantları olan “Qoz-qoz” oyununun Novruz ərəfəsində oynanılmasının əsas səbəbi isə Novruz bayramı ərəfəsində istər bayram şirniyyatlarının bişirilməsində

və bəzədilməsində, istərsə də bayram süfrəsində çərəz kimi qozdan çox istifadə olunmasıdır. Axır çərşənbədə oynanılan **“Papaqatdı”** oyunundakı atılan papaqlardan fərqli olaraq **“Papaq”** oyununda papağın başda saxlanması üçün mübarizə aparılır. Bu oyunda xalqımızın keçmişdə papaqla bağlı ənənələri öz əksini taparaq günümüzədək gəlib çıxmışdır. Bildiyimiz kimi, keçmişdə papağın oğurlanması tayfanın namusunun, qeyrətinin əlindən getməsi hesab edilirdi. Papağın tarixən də, indi də kişilik, namus, qeyrət rəmzi olduğu düşüncəsi “Kişinin papağı başında olar” atalar sözündə öz ifadəsini taparaq “Papaq” oyununda da bürüzə vermişdir.

Novruzda **“Dəsmalatdı”, “Papaqatdı”, “Kosa-kosa”, “Qodu-qodu”** oyunları da oynanılır. Azərbaycanda Novruzda oynanılan **“Qodu-qodu”** oyunu müxtəlif bölgələrdə **“Qudu-qudu”, “Hodu-hodu”, “Kos-kosa”** adlarla da oynanılır. “Qodu” sözünün mənası lüğətlərdə “uzun müddət yağan yağışın kəsməsi üçün bəzəyib qapı-qapı dolaşdırılan ayna və çömçə” şəklində verilmişdir.

Anadoluda da geniş yayılmış və Azərbaycandakı kimi “kosa” sözünün də müxtəlif mənaları vardır. “Kosa” farsca “bıç, saqqalı çıxmayan adam” mənasındadır. Bəzi bölgələrdə, həmçinin nağıllarda da boyu qısa, ağıllı, hiyləgər adam (qadın) mənasında da anlaşılar. Bunun mənası Azərbaycan və Anadoludakı oyunlara uyğun gəlir. “Kös, sürünün önündə gedən qoyun və təkə mənasına gəlidiyi kimi, həmçinin karvanın qabağında gedən heyvanın boğazına taxılan zıncırovdur. Bəzi yerlərdə köse yeni evlənmiş kişi-güvəy mənasındadır. Həmçinin Kastamonu kəndlərində qoç qatımı ayındakı mərasimə Kösemi deyilir” [8, 1]. Simvolik olaraq Kosa adı ilə bağlanan bir sıra oyun və tamaşalar köhnə ilin qovulması, təzə ilin gəlişilə əlaqələndirilir. Azərbaycanda **“Kos-kosa”** adıyla oynanılan oyun, Qarsda “Köse” adıyla oynanılır. Azərbaycanda və Türkiyənin Qırşəhir, Çiçəkliadağ bölgəsində **“Kosa gəzdirmə”** və ya **“Köse oyunları”**nda ölüb-dirilmə motivi qorunub saxlanılmışdır.

Novruz bayramı günlərində oynanılan oyunlar

Novruzda bayram sevincini yaşayan uşaqlar **“Mərə”, “Bənövşə”, “Yoldaş, səni kim apardı?”, “Dirə döymə”, “Gizlənqaç”, “Topaldıqaç”, “Motal-motal”, “Aşıq-aşıq”, “Tonqal üzərindən tullanma”,** müxtəlif variantları olan **“Qoz-qoz”,**

“Kosa-kosa”, Ordubad və İrəvanda **“Yumurta qatırı”, “Xoruz döyüşdürmə”, “Kəl döyüşdürmə”, “Pəhlivanların güləşi”,** Naxçıvanda **“Qazan qulpu”, “Kötük”** və ya **“Yelli baba”,** Ağbabada **“Dəvə-dəvə”,** Bakıda **“Nünnü”, “Fincan-fincan”** kimi oyunlar oynayırdılar. Novruz bayramında Ordubad rayonunda keçirilən **“Xan bəzəmə”** mərasimində kişilər tərəfindən oynanılan maraqlı oyunlardan biri də **“Dəli qazan”** oyunu idi. Bu oyunların bir qismi unudulsa da, icra edilməsə də, bəziləri hələ də Novruz bayramlarında oynanılır.

Ə. Ağayevin tədqiqatlarına görə, Bakıda “Habudu getdi, şabudu gəldi”, “Al bunu”, “Qundaq-qundaq”, “Keçiqapma” oyunları da Novruz bayramında oynanılan və dəbdə olan oyunlar idi [1, 19, 49].

Novruz bayramında bayramlaşma və yumurta yığmaq üçün oynanılan ritual xarakterli oyunlardan biri də **“Bahar bayramı”, “Bayramlaşma”** kimi adlarla da bilinən **“Yumurta yığma”** oyunudur. Bu oyunda müxtəlif nəgmə, şeir və təkerləmələr oxunaraq ev sahibindən yumurta yığılır.

Azərbaycanın və Anadolunun bir çox bölgəsində uşaqlar tərəfindən icra edilən **“Yumurta döyüşdürmə”** oyunu Novruz inam və sınaqları ilə bağlı olub, rəmzi məna kəsb edərək bar-bəhər, bərəkət istəyilə bağlıdır. Xalq arasında “canlı özə-yə malik olan” yumurtanın şər ruhları dəf etdiyinə inanılır. Yuxuda uşağı olmayan qadının yumurta görməsinin uşağı olacağı anlamına gəlməsi də yumurtanın bar-bəhər və bərəkət timsalı kimi səciyyələndirildiyini göstərir. Novruzda yeni ilin uğurlu keçib keçməyəcəyini sınaq üçün keçirilən yumurta falı, bayram süfrəsinə və ya xonçasına boyanmış yumurta qoyulması, yuxuda yumurta görməyin yaxşı əlamət kimi sayılması və bir sıra xalq sınaqlarında, inanclarında yumurtanın bu və ya başqa şəkildə yer alması, hətta Novruz bayramında yumurta oyununun oynanılması, tərkibində insan üçün faydalı zülal və D vitamini ilə zəngin olan yumurtaya xalqımızın verdiyi önəmin də bir göstəricisidir.

Novruz bayramı tamaşaları

Novruzda göstərilən tamaşalar, əsasən, meydan tamaşası adı altında ümumiləşdirilir. Meydan tamaşası açıq havada, geniş sahədə – meydana tamaşaçı qarşısında göstərilən tamaşalardır. Bildiyimiz kimi, meydan tamaşalarının ən qədimləri əl-qol, jest və mimiklərlə, müxtəlif hərəkətlərlə,

rəqslərlə göstərilən sözsüz tamaşalar olmuşdur. Sonralar nitqin inkişafı ilə bağlı sözlü, nəğməli tamaşalar da meydan tamaşalarına rəng qatmağa başlamışdır. Ulu əcdadımızın bizə gəlib çatmış mədəniyyət nümunələri olan və xalq teatrının yaranmasında mühüm mərhələni təşkil edən “meydan tamaşaları”, əsasən, axır çərşənbədən başlayaraq Novruz bayramı qurtaranadək davam edir. Meydan tamaşaları arasında **“Xanbəzəmə”** tamaşaları, **“Kos-kosa”**, **“Cıdır”**, **“Zorxana”**, **“Kəndirbaz”**, **“Gözbağlıca”** tamaşaları və **“Fərdi tamaşalar”** əsas yeri tutur.

Axır çərşənbədən başlayaraq, Novruz bayramı boyunca göstərilən tamaşalar içərisində ən maraqlı və dəbdəbəlisi **“Xan”** və ya **“Xanbəzəmə”** tamaşalarıdır. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində, əsasən də Ordubadda Novruz bayramında göstərilən Xanbəzəmə tamaşaları xüsusi diqqət çəkir. Üç gün çəkən “Xanbəzəmə” adı ilə bilinən xan tamaşalarının bir-birindən fərqlənən və Ordubad şəhərində mövcud olan məhəllə adları ilə adlandırılan **“Mingis xanlıqı”** və **“Sərsəhər xanlıqı”** kimi nümunələri mövcuddur [6, 95-96].

“Xanbəzəmə” tamaşasında diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri xalqın demokratik seçim arzusunun reallaşdığı Xan seçimidir. Belə ki, üç günlük seçilən xan elə bir adam olmalı idi ki, düzgün, ciddi və ədalətli olsun. İstər xan seçimində, istərsə də üç günlük xanlıq dövründə xanın səhv etməsi nəticəsində onun eşşəyə tərsinə mindirilməsi və ya suya basılması kimi cəzaların tətbiq edilməsi xalqın demokratik idarəçilik anlayışının tamaşada ifadəsini tapmasıdır. Həmçinin “Xanbəzəmə” tamaşaları xalqın əylənilib şənəlməsi üçün də əhəmiyyət kəsb edərək mərasim xarakteri də daşıyır. Belə ki, Xanbəzəmə tamaşasının içində müxtəlif tamaşalar və oyunlar da göstərilir. Bu tamaşalardan biri də **“Kosa”** və ya **“Kos-kosa”** tamaşasıdır. Bir çox bölgələrimizdə, həmçinin Anadoluda da oyun adlandırılan “Kosa”nın araşdırmalarımız nəticəsində həm oyun, həm də tamaşa variantlarına rast gəldik. “Kosa-kosa”nın oyun variantları daha çox bayrama bir neçə gün qalmış bir uşağın kosa kimi geyindirilib qapı-qapı dolaşdırılaraq pay yığmasından ibarətdir. Tamaşa variantı isə oyundan daha geniş olub həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda yayılmış fərqli nümunələri vardır. Azərbaycanda göstərilən “Kosa-kosa” tamaşasının əsas iştirakçıları Kosa, Keçəl, Keçi kimi mifoloji

obrazlardır. Anadolunun Van bölgəsində hər il fevralın 20-də “Kosa oyunu” adıyla oynanılan və qaynağını təbiətin bilinməyən yönlerini rəmzləndirən rituallardan alan bu oyunun iştirakçıları isə qurd, tülkü, çaqqal kimi heyvan qiyafəsində çıxış edənlərdir. Bolluq məqsədi ilə oynanılan bu oyunda Kosa obrazını kişi qılığına girmiş qadın canlandırır və Kosanın ətrafında onun arvadları rolunda 8-10 qadın dolanıb rəqs edir. Cəlal Bəydillinin fikirləri ilə razılaşıaraq tamaşanın Azərbaycan və Anadolu variantlarında olan fallik səciyyəli rəqslər, geyim-quşamındakı detallar mifoloji aspektdə ritual mahiyyətli oyunun fallik (məhsuldarlıq, artım) məzmunlu olduğunu göstərdiyi qənaətdəyik [4, 196].

Həmçinin bir çox xalq oyun və tamaşalarında rast gəldiyimiz, eyni zamanda “Kosa”da da olan ölüb-dirilmə motivinin özü də dirilik, bolluq, bərəkət rəmzidir. Bu isə oyunun artım, bərəkət, bolluq ideyasından gəldiyinə işarədir. Xalq arasında uşağı olmayanın Kosa rolunda çıxış etməsi ilə uşağı olacağına, Kosanı oynayanın bəxtinin açılacağına inam da artım ideyasından gələn eyni bir kökə bağlıdır. Kosanın birinci gəldiyi evə xeyir-bərəkət gətirməsi, onun bolluq, artım, məhsuldarlıqla bağlı mifoloji təsəvvürlərdən gəldiyini göstərir. Artım, bərəkət ideyasıyla, qadın başlanğıcıyla bağlılığı baxımından Anadoluda “Kosa oyunu”nun bəzi yөрələrdə, xüsusilə də Vanda qadınlar arasında oynanması faktı da diqqəti çəkir.

“Kosa”nın bərəkət ideyası ilə əlaqəsi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, Cənubi Azərbaycanda icra olunan **“Kosa”** tamaşasındakı təkərləmənin sözlərində Kosanın “Nə gətirdi?” sualına “bərəkət” cavabının verilməsində də əksini tapmışdır. Novruz bayramı günlərində bəhərin gəlişi münasibəti ilə təbiətin oyanışını rəmzləndirən, qışın ölümünü və yazın gəlişini gülməli şəkildə canlandıran və özünün zənginliyi, əlvanlığı ilə seçilən **“Kosa-kosa”** tamaşasının əsası qışın qovulması və yazın qarşılanmasıdır. Kosa qışın, keçiyi də yazın, həyatın və yaşıllığın rəmzidir. Bunun üçün də tamaşanın sonunda kosanı keçiyə öldürəndə hamı sevinir.

Novruz bayramında göstərilən maraqlı tamaşalardan biri də **“Cıdır”** tamaşalarıdır. Əmək mövsümünün qurtarması, başlanması, yazın gəlişi, adqoyma, bəylikvermə, qız seçmə kimi mərasimlərdə keçirilən Cıdır tamaşalarına Novruz bayramlarında da yer verilir. Novruz günlərində

göstərilən Cıdır tamaşaları zurna, balaban, qaval çalınaraq, bəzən də tüfəng atılaraq daha təmtəraqlı keçirilir. İgid və cavan oğlanlar cıdırlarda atçapma, at oynatmaq, atı müxtəlif maneələr üstündən tullandırmaq, at üstündə oxatma, qılıncoynatma, kəməndatma kimi müxtəlif oyunlar göstərilir.

Novruzda dumbul müşayiətilə mil tamaşası – mil alıb başlarına qaldırmaq, qurşaqtutma-güləşmə, əlüstə gəzmək, ekba oynayanlar – dişdə daş oynatmaq, daş qaldırmaq və s. ibarət **“Zorxana”** tamaşaları göstərilir. Hətta Naxçıvanda Zorxana tamaşalarında güləş zamanı zurna çalınar, “rəcəl” deyərək, qoca kişiləri güləşə salarlar.

Meydan tamaşalarından daha əyləncəli olanları özündə sehrbazlığın bir sıra elementlərini yaşıdan **“Gözbağlıca”** tamaşalarıdır. Gözbağlayıcı və ya sehrbaz tərəfindən göstərilən müxtəlif fokuslar, oyunlar Gözbağlıca tamaşalarının əsasını təşkil edərək uşaqların və böyüklərin əylənib yaxşı vaxt keçirmələrində əsas rol oynayır.

Novruz bayramında istər meydan tamaşalarının istərsə də **“Xanbəzəmə”** mərasiminin içərisində göstərilən maraqlı tamaşalardan biri də kəndirbazların kəndir (ip) üstündə müxtəlif oyunlar göstərdiyi **“Kəndirbaz”** tamaşalarıdır.

Novruz bayramında göstərilən maraqlı və əyləncəli tamaşalar içərisində **“Fərdi”** tamaşalar xüsusi diqqət çəkir. Professor A.Nəbiyevin fikirlərinə əsasən, əvvəllər Novruz bayramında göstərilən fərdi tamaşalar, **“Buğadöyüşdürmə”**, **“Nərdöyüşdürmə”**, **“Dəvədöyüşdürmə”** (qədimdən Azərbaycanda geniş yayılan bu tamaşa, sonralar Dərbənd, Şəki-Zaqatala, Şirvan zonasında uzun müddət dəbdə olmuşdur), **“Qoç döyüşdürmə”**, **“İtboğuşdurma”**, **“Xoruzdöyüşdürmə”**, **“Quşbazlıq”**, **“Yumurtadöyüşdürmə”**dən ibarət olmuşdur [7, 445-455]. Hazırda isə adlarını sadaladığımız həmin fərdi tamaşalardan **“Yumurtadöyüşdürmə”**, **“Xoruzdöyüşdürmə”** Novruz bayramında daha çox dəbdədir.

Göründüyü kimi, türk mədəniyyətinin çox əhəmiyyətli milli və mədəni dəyərlərindən olan Novruzun Azərbaycandakı nümunələri, adət-ənənələri, mərasim və şənlikləri, oyun-tamaşaların tədqiqi zamanı bayramın özündəki sevgi, qardaşlıq, yardımlaşma kimi ünsürlər Novruzun əsas prinsiplərini təşkil edir. Müxtəlif adlarla, hələ də Azərbaycan və bir çox türk dövlətlərində yaşayan və tarixi islamdan çox əvvəllərə gedib çıxan Novruzu hər hansı bir din və ya məzhəblə

bağlamaq doğru deyil. Türkün islamdan öncəki dini və dünyagörüşü ilə bağlı elementlərlə, dini elementlərin birləşərək qaynayıb qarışdığı Novruz günümüzdə bütün canlılığı ilə davam edir. Həmçinin dostluq, bərabərlik və qardaşlıq bayramı olan Novruza dövlətimiz böyük önəm verir. 1993-cü ildə umummilli lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə Novruz bayramı milli bayram statusu alıb. 2009-cu ildə Novruz bayramı YUNESKO-nun qorunan qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilib. 2010-cu ildə isə BMT-nin Baş Məclisi 21 mart tarixini **“Beynəlxalq Novruz Günü”** elan edib.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə., Səmədov Y. Ümumtəhsil məktəblərində xalq oyun ənənələrindən istifadə (metodik vəsait). Bakı, Mütərcim, 2005, 152 səh.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXI kitab. Qazax folkloru. Toplayanı M.Həkimov. Tərtib edənlər: R.Xəlilov, Ə.Ələkbərli. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 376 səh.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. Şəki folkloru. I cild. Tərtib edənlər: H.Əbdülhəlimov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan. Bakı, Səda, 2009, 490 səh.
4. Bəydilli C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm, 2003, 418 səh.
5. Hüseynoğlu K. Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2010, səh.156-178
6. Məmmədova M. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 208 səh.
7. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Bakı, Çıraq, 2009, 640 səh.
8. And M. Komşu Kültürlerde Dramatik Köylü Oyunları ve Türk Etkisi / Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı. Ankara, KB Mifad Yay., 1976, S.II, seh.1-25.
9. Önal M.N. Muğlada Nevruz. Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, cilt 1, sayı 2, 2000, seh.183-196.
10. Yelok V.S. Uygur Türklerinde Nevruz. G.Ü.Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2, 2005, seh.183-199.
11. Zaripova Ç. Ç. Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekləri. Ankara, Karadeniz Dergisi Yayınları, 2009, 160 seh.